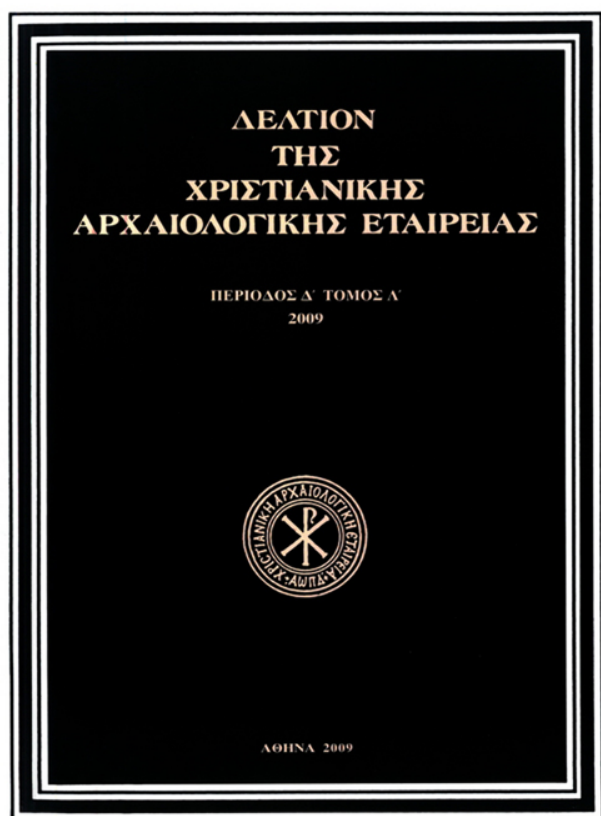

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Τα Κελλιά της Χάλκης Δωδεκανήσου. Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών και η σημασία τους

Μαρία Ζ. ΣΙΓΑΛΑ

doi: [10.12681/dchae.645](https://doi.org/10.12681/dchae.645)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΙΓΑΛΑ Μ. Ζ. (2011). Τα Κελλιά της Χάλκης Δωδεκανήσου. Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών και η σημασία τους. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 149–158. <https://doi.org/10.12681/dchae.645>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τα Κελλιά της Χάλκης Δωδεκανήσου. Η
χρονολόγηση των τοιχογραφιών και η σημασία τους

Μαρία ΣΙΓΑΛΑ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 149-158

ΑΘΗΝΑ 2009

Μ. Ζ. Σιγάλα

ΤΑ ΚΕΛΛΙΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ¹

*Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια
που ήξερε να εμπνέει*

Στις απόκρημνες βορειοανατολικές ακτές της νήσου Χάλκης² υπάρχει ορμίσκος γνωστός με την ονομασία Κελλιά³ (Εικ. 1). Στο μυχό του, σε μικρό υψόμετρο από την επιφάνεια της θάλασσας, βρίσκεται ευρύχωρη (περ. 100 τ.μ.) αλλά αβαθής σπηλιά (Εικ. 1 και 2). Στην είσοδό της στέκεται κιβωτιόσχημο κτίσμα. Πρόκειται για δύο ασκηταριά-«κελλιά», ένα σπηλαιώδες (στο εξής: ασκηταριό) και ένα κτιστό (στο εξής: κελλί) (Εικ. 3-4). Η πρόσβαση στο ασκηταριό γίνεται από πέραςμα ανάμεσα στο κελλί, και στο φυσικό βράχο, στα δυτικά του (Εικ. 1 και 3). Στο βάθος του υπάρχει φυσική κοιλότητα με τέσσερις εσοχές. Η μία από αυτές, που είναι εν μέρει λαξευμένη ώστε να θυμίζει κόγχη αψίδας, φέρει τοιχογραφίες. Χαμηλό τοιχίο (ύψ. 0,80 μ.) απομονώνει την κοιλότητα από την υπόλοιπη σπηλιά. Πιθανώς εξυπηρετούσε λατρευτικές ανάγκες και ο λοιπός χώρος χρησίμευε ως τόπος διαμονής.

Δεξιά του εισερχομένου, χαμηλά στο δυτικό τοίχωμα, υπάρχει τάφος, μέσα σε κοίλωμα, επενδυμένος με παχύ κονίαμα. Δίπλα και πάνω από τον τάφο ανοίγεται κόγχη. Σε αυτή, καθώς και γύρω από τον τάφο, διακρίνονται ίχνη τοιχογραφιών.

Στο ανατολικό τμήμα της σπηλιάς σώζονται θεμέλια τοίχου, με κατεύθυνση Β.-Ν. Κατά πάσα πιθανότητα το ασκηταριό περιλάμβανε περισσότερους του ενός χώρους.

Το κελλί βρίσκεται χαμηλότερα από τη σπηλιά. Η στέγη του είναι στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδό της. Είναι δίχωρο και έχει κάτοψη ακανόνιστου τραπεζίου. Εξωτερικά δίνει την εντύπωση κιβωτίου με επίπεδη στέγη και «φρουριακό» χαρακτήρα, καθώς τα μοναδικά ανοίγματα στη βορινή, κύρια όψη, προς τη θάλασσα είναι δύο μικρές τετράπλευρες θυρίδες. Εσωτερικά οι δύο επιμήκεις χώροι στεγάζονται με καμάρες. Η μεγαλύτερη, η βορινή πλευρά του κτίσματος, είναι και η ψηλότερη, λόγω της κατωφέρειας του εδάφους. Ο βόρειος χώρος⁴ είναι διαμορφωμένος σε «ναύδριο». Φέρει μικρή κόγχη αψίδας με προσανατολισμό προς τα ΒΔ., εγγεγραμμένη στο πάχος του βόρειου τοίχου, με κτιστή αγία τράπεζα. Αψιδωτή κόγχη πρόθεσης ανοίγεται στο δυτικό τοίχο. Παρά τις θυρίδες, ψηλά, δεξιά και αριστερά, πάνω από την αψίδα, ο χώρος είναι κατασκότεινος. Σε σχέση με το νότιο, είναι χαμηλότερος κατά ένα σκαλοπάτι. Μεταξύ τους οι χώροι επικοινωνούν με τοξωτή

¹ Τα Κελλιά ήταν από τα αγαπημένα μνημεία του Ηλία Κόλλια και η μελέτη τους βρισκόταν στα σχέδιά του. Τον εμπόδισαν η επιθυμία του να πραγματοποιήσει πρώτα ανασκαφική διερεύνηση του χώρου και οι δυσκολίες αυτού του εγχειρήματος. Από τη θάλασσα, η προσέγγιση της περιοχής είναι δυνατή μόνο με απόλυτη νηνεμία, γιατί το καίκι προσδένει στα βράχια. Από τη στεριά, η προσπέλαση απαιτεί πολύωρη πορεία σε κακοτράχαλο μονοπάτι. Ευχαριστίες οφείλονται στην 4η ΕΒΑ για την άδεια μελέτης του μνημείου και δημοσίευσης του φωτογραφικού υλικού, στο Κέντρο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών

για τα σχέδια και στη Μ. Παναγιωτίδη, που με ενθάρρυνε στην έρευνα για τη χρονολόγηση. Οι φωτογραφίες των Εικ. 5 και 6 είναι του φωτογράφου Ν. Κασέρη και τα σχέδια του αρχιτέκτονα της 4ης ΕΒΑ Ν. Ζαρίφη.

² Βρίσκεται βορειοανατολικά της Ρόδου, 5 ναυτικά μίλια από την κοντινότερη ακτή της.

³ Μ. Ε. Σκανδαλίδης, *Το τοπωνυμικό της Χάλκης Δωδεκανήσου*, Ρόδος 1982, 62.

⁴ Μήκ. 3 και πλ. 1,40-1,80 μ.

Εικ. 1. Άποψη των Κελλιών από Β.

θύρα⁵ και ορθογώνιο παράθυρο. Ο νότιος χώρος μοιάζει με διάδρομο. Στο δυτικό του άκρο ανοίγεται η τοξωτή θύρα⁶ εισόδου στο κελλί και στο νοτιοανατολικό, άλλο τοξωτό άνοιγμα, σκαμμένο στο βράχο. Το τελευταίο

οδηγεί σε χώρο, μάλλον υπόσκαφο, η στέγη του οποίου έχει καταπέσει.

Στην τοιχοποιία έχουν χρησιμοποιηθεί ημικατεργασμένες πέτρες, μεγαλύτερες στο κάτω μέρος των τοίχων και στη βορειοδυτική γωνία, και μικρές πέτρες και κομμάτια από κεραμίδια ενδιάμεσα. Οι καμάρες είναι κτισμένες από ελάχιστα επεξεργασμένες πέτρες, χωρίς εμφανές συνδετικό κονίαμα. Η νότια μακριά πλευρά της νότιας καμάρας εδράζεται στο βράχο. Κατά τόπους, εξωτερικά, σώζονται επιχρίσματα. Το ξωτή αντηρίδα, μικρού σχετικά πλάτους, στηρίζει το δυτικό τοίχο του κτίσματος στο φυσικό βράχο. Το δάπεδο είναι χωμάτινο.

Ο βόρειος λατρευτικός χώρος ήταν αρχικά κατάγρφος, όπως μαρτυρούν λείψανα τοιχογραφιών.

Αρχικά το κελλί είχε εκληφθεί ως ναός⁷. Ωστόσο, ναό με παρόμοια κάτοψη και σχήμα, και με επίπεδη στέγη⁸ δεν γνωρίζουμε.

Ασκηταριό και κελλί έδωσαν, επομένως, το όνομα Κελλιά στον ορμίσκο. Πιθανόν, όμως, να μην ήταν τα μόνα. Πρόσφατα εντοπίστηκε⁹ υπόλειμμα τοιχογραφίας, το κεφάλι μιας μορφής, ψηλά στο βράχο, πριν από την είσοδο της σπηλιάς. Η θέση που βρίσκεται σήμερα, τελείως απρόσιτη, στερείται νοήματος. Ίσως όμως, την εποχή ακμής της μοναστικής κοινότητας, όποια και ήταν η μορφή της, να υπήρχε στο σημείο εκείνο, σε προεξοχή του βράχου, ακόμα ένα κελλί που δεν υφίσταται πλέον. Τέλος, υπάρχουν ανεξερεύνητα φυσικά σπήλαια σε γειτονικό όρμο, που επίσης θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως ασκηταριά¹⁰.

Είναι συνηθισμένο φαινόμενο η παρουσία κελιών μοναχών σε μια περιοχή να δίνει το ομώνυμο τοπωνύμιο. Γνωστότερη είναι η περίπτωση των Κελλιών στις δυτικές παρυφές του Δέλτα του Νείλου στην Αίγυπτο, όπου άκμασε ο μοναχισμός από τον 4ο έως τον 8ο αιώνα¹¹.

Τα Κελλιά της Χάλκης παραπέμπουν στην παλαιοχρ-

⁵ Ύψ. 1,70 και πλ. 0,55-0,60 μ.

⁶ Ύψ. 1,35 και πλ. 0,70 μ.

⁷ Το ερώτημα αν είναι ναός τέθηκε για πρώτη φορά σε ανακοίνωση της γράφουσας στο ΙΔ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Χάλκη 2005, βλ. Μ. Ζ. Σιγάλα, «Η μεσαιωνική και μεταβυζαντινή Χάλκη μέσα από τα κυριότερα μνημεία της», *Δωδ.Χρον. ΚΒ'* (2008), 99.

⁸ Επίπεδα δώματα σε ναούς απαντούν από το 10ο αιώνα, Γ. Δημητροκάλλης, *Παραδοσιακή ναοδομία στην Τήνο*, Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, Αθήνα 2004, 24-25.

⁹ Από το φίλο αρχιτέκτονα Ν. Πιτσινό (Ιούνιος 2007).

¹⁰ Για μικρές φυσικές κοιλότητες σε βράχους-ησυχαστήρια αναχωρητών, βλ. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*. Από

το 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Αθήνα 1979, 126. Η θέση καλύπτει τα βασικά κριτήρια επιλογής τόπου για άσκηση: πνευματικότητα, ασφάλεια, δυνατότητα επικοινωνίας μέσω θαλάσσης, ύπαρξη σπηλαίων. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Λάτρος», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-1967), 14. Α. Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, Αθήνα 1994, 72.

¹¹ R. Kasser, *Kellia* 1965, τ. Ι, Γενεύη 1967, 7. Χωριό Κελλιά υπάρχει στην Κύπρο. Α. and J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, Cyprus 1995², 433. «Βουνόν των κελλιών» στη Θεσσαλία, Στ. Γουλούλης, «Όρος των Κελλιών». Συμβολή τοπογραφική και ιστορική», *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, 473-498.

στιανική σημασία της λέξης, αυτήν του ασκηταριού¹². Οι πηγές που αναφέρονται στα Κελλιά της Αιγύπτου μιλούν για μοναχούς που καταφεύγουν σε «κελλία», μακριά το ένα από το άλλο, στην έρημο, «ἵνα ἡσυχάσωσιν»¹³. Η λέξη αρχίζει να σημαίνει χώρο προσαρτημένο σε κάποιο μοναστήρι από τον 11ο αιώνα¹⁴. Η παράδοση του νησιού αναφέρει «Ασκηταριό στα Κελλιά»¹⁵. Παρότι οι λέξεις κελλί και ασκηταριό συχνά συγχέονται, το ασκηταριό συνήθως παραπέμπει σε σπηλαιώδες καταφύγιο ασκητή¹⁶. Πιθανόν λοιπόν, όταν η λέξη κελλί συνδέθηκε με τον κοινοβιακό μοναχισμό, με μοναστήρι, να χρησιμοποιήσαν οι κάτοικοι τη λέξη «ασκηταριό» για να υποδηλώσουν τόπο θρησκευτικής άσκησης ερημιτών.

Terminus ante quem για την καταφυγή ερημιτών στην περιοχή, δίνει η χρονολόγηση των τοιχογραφιών. Στην τοιχογραφημένη κόγχη του ασκηταριού σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση, αν και με αρκετή καπνιά και άλατα, τέσσερις από τις επτά συνολικά μορφές που απεικονίζονταν αρχικά εκεί (Εικ. 5). Ανήκουν όλες σε ένα στρώμα. Σπαράγματα από τρεις ακόμα μορφές είναι ορατά. Από τα ανατολικά προς τα δυτικά, εικονίζονται: ο άγιος Κήρυκος, παιδί, με κοντά σγουρά καστανά μαλλιά, σε μικρότερη κλίμακα από τις άλλες μορφές. Κρατεί με τα δύο χέρια χρυσό στεφάνι. Τμήμα από το αγωνύμιο *[KH]PIKOC* σώζεται σε κόκκινη ταινία πάνω από την παράσταση. Δίπλα, ο άγιος Φαυστίνος ή Φαύστος († *Ο ΑΓΙΟΣ ΦΑΟΥΣΤ...*), με λευκόφαια ενδύματα, μαύρα μαλλιά και μαύρη οξύληκτη γενειάδα. Κρατεί με τα δύο χέρια κλειστό ευαγγέλιο, η στάχωση του οποίου φέρει διάλιθο σταυρόσχημο διάκοσμο. Ακολουθεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ († *[M]IXAHA*) με ταινία στα ξανθά μαλλιά, λευκόφαιο χιτώνα και λευκωπό μιάτιο που ανεμίζει. Τα χέρια του είναι προτεταμένα προς τον Χριστό Εμμανουήλ († *EMANOYHA*), στο κέντρο. Ο Χριστός, έφηβος, αγένειος, με σγουρά καστανόξανθα μαλλιά (Εικ.

Εικ. 2. Το εσωτερικό της σπηλιάς.

6), ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί ράβδο στο αριστερό, που διακρίνεται κάτω από τα δάχτυλα. Στα αριστερά του, υπολείμματα από το κεφάλι, τη φτερούγα και το αγωνύμιο (*[Γ]ΑΒΒΡΙΗΛ*) του ομώνυμου αρχαγγέλου. Ακολουθούσαν δύο ακόμα αδιάγνωστοι άγιοι, των οποίων σώζονται οι φωτοστέφανοι. Την παράσταση πλαισιώνει επάνω γιρλάντα, που αποτελείται από κόκκινα κυκλικά άνθη και σκουροπράσινα φύλλα. Στο κελλί σώζονται ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών, σε δύο επάλληλα στρώματα, στο ανατολικό μισό του βόρειου διαμερίσματος. Είναι ασυντήρητες, σε κακή κατάσταση, με πολλά άλατα και φθορές. Στο πρώτο στρώμα ανήκει κολοσσιαίος στρατιωτικός άγιος, ολόσωμος και μετωπικός, στον ανατολικό στενό τοίχο. Κρατεί δόρυ και φορεί πανοπλία. Σώζεται σχεδόν ακέραιος, αλλά εξίτηλος και καλυμμένος με άλατα.

¹² Για τις σημασίες του όρου κελλί (κελλί σε μοναστήρι, κελλί λαύρας, κελλί ερημίτη και μικρό μοναστήρι) βλ. *ODB* 2, 1991, 1120. Μ. Γκητάκος, λ. «Ασκητήρια», *ΘΗΕ* 3, 1963, 376-378. Λαμπροπούλου, ό.π., 42.

Στη Χάλκη σήμερα, «κελλί» ονομάζεται και το αποθηκευτικό δωμάτιο του σπιτιού στο χωριό, Α. Ταρσούλη, «Χάλκη», *Δωδεκάνησα*, τ. Α', Αθήνα 1947, 284, 286.

¹³ Kasser, ό.π., 8.

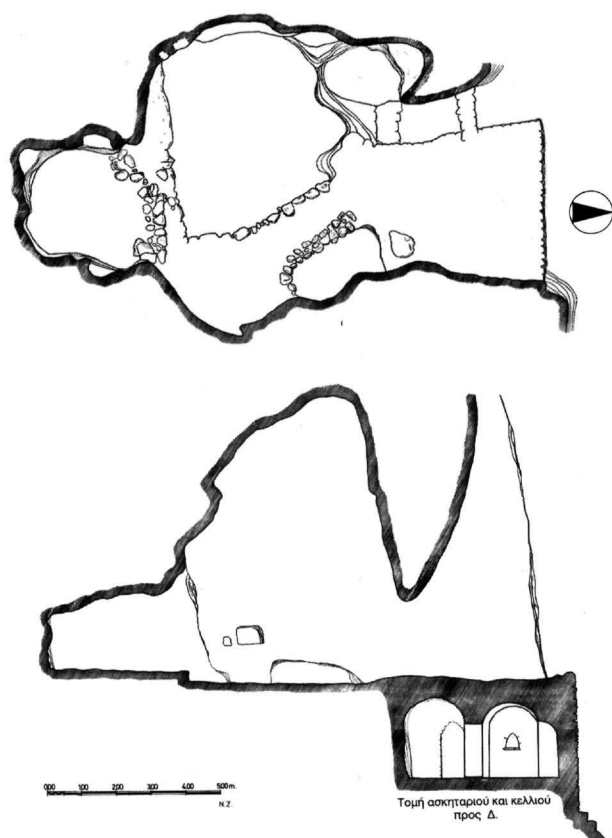
¹⁴ Α. Κ. Ορλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΚΗ', Αθήνα 1970, 107.

¹⁵ Κ. Ηλιάδης, *Ἡ Χάλκη τῆς Δωδεκάνησου (Ἱστορία - Λαογραφία -*

Ἦθη καὶ ἔθιμα), τ. Α', Αθήνα 1950, 370, όπου αναφέρεται ως «Παναγία τ' Ασκηταριού στα Κελλιά».

¹⁶ Νικονάνος, ό.π., 123-125, 138. Τα σπήλαια είναι τα αγαπημένα καταφύγια των ερημιτών, βλ. *ODB*, 3, 1991, 1801. Γνωστά για τα σπήλαια-ασκηταριά τους είναι το Άγιον Όρος και η Πεντέλη, *ΘΗΕ* 3, 1963, 376-378. Ντ. Μουρίκη, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης», *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), 81. Το γνωστότερο σπήλαιο-ασκηταριό στα Δωδεκάνησα είναι το Σπήλαιο της Αποκαλύψεως στην Πάτμο, Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Σπηλαίου τῆς Αποκάλυψης στὴν Πάτμο», *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, 67-98.

Εικ. 3. Κάτοψη και τομή της σπηλιάς.

Στο ίδιο στρώμα ανήκουν ίχνη ταινίας-πλασίου στο κάτω μέρος του ανατολικού τοίχου και ίχνη στο μέτωπο της αψίδας.

Από το δεύτερο στρώμα σώζεται το κεφάλι με το αγιωνύμιο από τον αρχικά ολόσωμο άγιο Ανδρέα (ΑΝ-

ΔΡΕΑC) και διπλή διαχωριστική ταινία στο βορειοανατολικό άκρο. Επίσης, τμήμα από φωτοστέφανο, χαλινάρια αλόγου και ίχνη διαχωριστικής ταινίας κάτω, χαμηλά στο νότιο τοίχο, καθώς και ίχνη στην καμάρα¹⁷.

Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού, γνωστές ως οι παλαιότερες του νησιού, έχουν πρόχειρα χρονολογηθεί στον 9ο-10ο αιώνα¹⁸. Προσεκτική παρατήρηση, ωστόσο, οδηγεί τη χρονολόγησή τους πολύ παλαιότερα¹⁹.

Καταρχήν το θέμα (Εικ. 5), νέος αγένειος Χριστός Εμμανουήλ ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ και σε αγίους, παραπέμπει απευθείας σε παλαιοχριστιανικές αψίδες, όπως του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα (540-547)²⁰ και της Ευφρασιανής Βασιλικής στο Παρέντιο (Poreč) της Κροατίας (περ. 550)²¹. Έχει εντοπισθεί ακόμα σε τοιχογραφίες του 7ου αιώνα, στην αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης²². Πρόκειται για προσφιλή στην παλαιοχριστιανική περίοδο παράσταση, όπου άγγελοι παρουσιάζουν στο νεαρό Χριστό τους μάρτυρες που τους ακολουθούν και του προσφέρουν τα δώρα τους. Ανάμεσα σε αυτά, στεφάνια και ευαγγέλια²³, όπως και στο ασκηταριό της Χάλκης. Το θέμα φαίνεται να απουσιάζει εντελώς από την τέχνη της βυζαντινής περιόδου²⁴.

Εκτός από το θέμα, και εικονογραφικές λεπτομέρειες παραπέμπουν σε παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Η απόδοση του Χριστού νέου και αγένειου, εδώ μάλιστα με την προσωνυμία Εμμανουήλ²⁵ (Εικ. 6), είναι κυρίως παλαιοχριστιανική συνήθεια. Το ίδιο και ο ένσταυρος φωτοστέφανος, που κοσμεύεται με μεγάλους πολύτιμους λίθους, καθώς και η ράβδος που κρατεί, προφανώς σταυροφόρος. Παράλληλα του Χριστού στο ασκηταριό προσφέρουν, ως προς τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστι-

¹⁷ Το πρώτο στρώμα είναι παντού χτυπημένο, γεγονός που σημαίνει ότι είχε και δεύτερο στρώμα.

¹⁸ Η. Κόλλιας, «Τα Δωδεκάνησα», *Δωδεκάνησα*, Ρόδος 1995, 21. Α. Κατσιώτη, «Οι παλαιότερες τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Πλακωτού στη Μαλώνα της Ρόδου. Παρατηρήσεις στην τέχνη του 11ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *ΔΧΑΕ ΚΓ* (2002), 116, 118, εικ. 11.

¹⁹ Βλ. Σιγάλα, ό.π. (υποσημ. 7), 100, όπου, για πρώτη φορά, επιχειρείται πρόωμη χρονολόγηση.

²⁰ W. Fr. Vollbach, *Frühchristliche Kunst*, Μόναχο 1958, εικ. 158 (στο εξής: *Frühchristliche*).

²¹ Άγγελοι, δορυφόροι Βρεφοκρατούσας, παρουσιάζουν αγίους που κρατούν ευαγγέλιο, στέφανο μαρτυρίου, κεριά, ομοίωμα του ναού, Ch. Delvoye, *Βυζαντινή τέχνη* (μτφρ. Μαντώ Β. Παπαδάκη, επιμ. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος), τ. Α', Αθήνα 1979, πίν. 23. Ch. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei von vierten Jahrhundert*

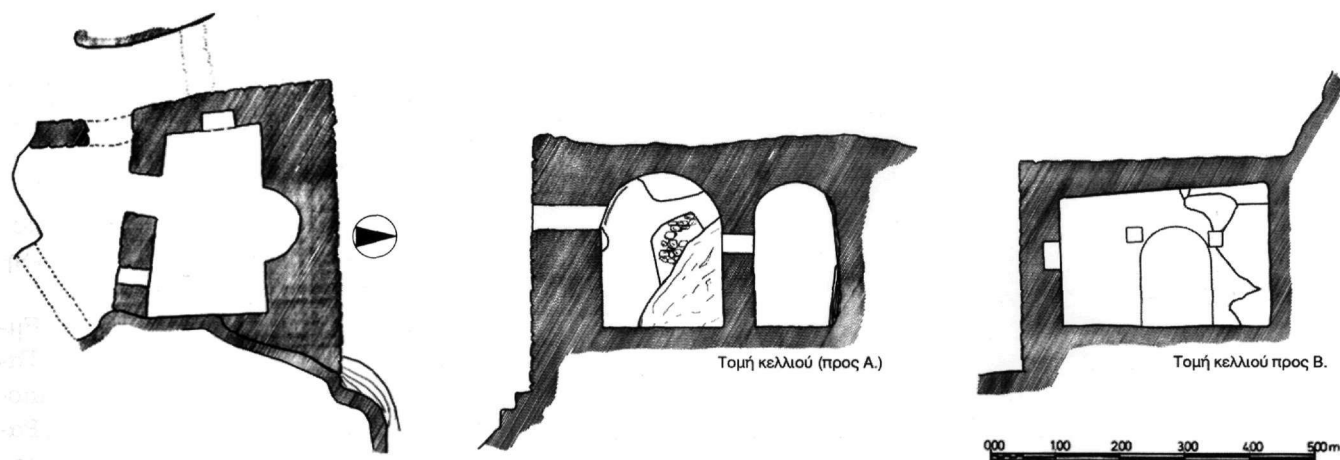
bis zur Mitte des achten Jahrhunderts, Wiesbaden 1960, 167, πίν. XV.2.

²² D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Ρώμη 1977, 65-68, εικ. 39.

²³ Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική μνημειακή ζωγραφική* (π. 300-726), Αθήνα 2007, 194-195, εικ. 75 (στο εξής: *Παλαιοχριστιανική ζωγραφική*).

²⁴ Για επικράτηση του θέματος τον 5ο και τον 6ο αιώνα, βλ. T. F. Mathews, *The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton 1993, 150-155, 157.

²⁵ Εμμανουήλ σημαίνει «μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός», Ματθ. α', 23. ODB, 1, 1991, 438. A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of its Origins*, Λονδίνο 1969, 119-122. Η ελληνιστική, αγένεια μορφή του Χριστού δηλώνει την παντοτινή νεότητά του, Ι. Στουφή-Πουλημένου, «Παλαιοχριστιανικές παραστάσεις του Χριστού και ο βυζαντινός Παντοκράτωρ. Συμβολή στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή τέχνη», *Θεολογία* 57 (1986), 820.

Εικ. 4. Κάτοψη και τομές κτιστού κελλιού.

κά, ο Άγιος Βιτάλιος στη Ραβέννα (540-547), ως προς το φωτοστέφανο, όπου ένας μόνον μεγάλος πολύτιμος λίθος κοσμεί κάθε κεραία του σταυρού, η μονή Λατόμου (περ. 500)²⁶ και ως προς τη ράβδο το μανσωλείο της Galla Placidia (424-450) και το αρχιεπισκοπικό παρεκκλήσιο στη Ραβέννα (περ. 500)²⁷.

Η προσφορά στεφάνων συνηθίζεται ιδιαίτερα στην παλαιοχριστιανική τέχνη. Το θέμα, κατά μία άποψη, είναι εμπνευσμένο από ρωμαϊκή τελετουργία προς τιμήν του νικητή αυτοκράτορα, αλλά απέκτησε νέο, χριστιανικό, περιεχόμενο²⁸. Κατά μία άλλη άποψη, αποτελεί συνέχεια θρησκευτικής τελετουργίας με ρίζες στην κλασική

αρχαιότητα²⁹. Είναι θέμα πολύ συχνό στα ψηφιδωτά της Ραβέννας, αλλά και αλλού³⁰. Στα Δωδεκάνησα, εκτός από τον άγιο Κήρυκο στο ασκηταριό της Χάλκης, στεφάνι κρατεί και ο ομώνυμος άγιος στο αρχικό, αρχαϊκό στρώμα, στον Άγιο Κήρυκο στο Βαθύ Καλύμνου³¹.

Ιδιαίτερα συνηθίζεται την παλαιοχριστιανική εποχή και η απεικόνιση μαρτύρων³², όπως ο άγιος Κήρυκος και ο άγιος Φαύστος ή Φαυστίνος στο ασκηταριό. Η λατρεία του αγίου Κηρύκου, που απεικονίζεται εδώ ως παιδί³³, ήταν διαδεδομένη στο Αιγαίο την εποχή αυτή, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής των αγίων Κηρύκου και Ιουλίττης στη Δήλο³⁴ και

²⁶ Και ο Χριστός στο Αγίασμα Νικοδήμου, στη Σαλαμίνα της Κύπρου (6ος αι.), Ν. Γκιολές, *Η χριστιανική τέχνη στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003, 37 εικ. 23.

²⁷ Για παραδείγματα βλ. μονή Λατόμου (περ. 500) στη Θεσσαλονίκη· μανσωλείο της Galla Placidia (περ. 450), Άγιο Ακνηλίνο (μέσα 5ου αι.), Άγιο Απολλινάριο Νέο (500-526) και Άγιο Βιτάλιο στη Ραβέννα (540-547)· Άγιο Μιχαήλ in Afrisco (μέσα 6ου αι.)· αρχιεπισκοπικό παρεκκλήσιο Ραβέννας (περ. 500), Grabar, *L'âge d'or de Justinien*, Παρίσι 1966, 139 εικ. 149, 153 εικ. 165 (στο εξής: *L'âge d'or*). Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 135, 138, 147, 150, 151, 158. G. Bovini, *Mosaici di S. Apollinare Nuovo di Ravenna. Il ciclo cristologico*, Φλωρεντία 1958, εικ. 14, πίν. I-VII, IX-XIX κ.ά. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική ζωγραφική*, 183, εικ. 70.

²⁸ *Aurum coronarium* ή *oblaticium*, που μετατράπηκε σε προσφορά στο θριαμβευτή Χριστό του «άφθαρτου στεφάνου της νίκης», Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική ζωγραφική*, 146-147, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία.

²⁹ Mathews, ό.π. (υποσημ. 24), 157, 161, 163, 164. Οι αρχαίοι στεφάνων τα αγάλματα των θεών και στεφανωμένοι προσέρχονταν να προσφέρουν θυσίες.

³⁰ Βαπτιστήριο San Giovanni in Fonte στη Νεάπολη (περ. 400), βαπτιστήρια Ορθοδόξων (430-458) και Αρειανών (περ. 500 μ.Χ.) και

Άγιος Απολλινάριος ο Νέος στη Ραβέννα (περ. 500) (Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική ζωγραφική*, εικ. 80. Volbach, *Frühchristliche*, 141, 149. Grabar, *L'âge d'or*, 154-155, εικ. 166, 167)· σαρκοφάγος στη Ραβέννα (Volbach, *Frühchristliche*, 177)· τοιχογραφία Αγίου Πρίσκου στην Καπύη (5ος αι.) (A. Grabar, «À propos des mosaïques de la coupole de Saint-Georges à Salonique», *CahArch* XVII (1967), 59-60, εικ. 9).

³¹ Έχει χρονολογηθεί στον 9ο-10ο αιώνα (Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 18), 116, 117 εικ. 10), αλλά πρέπει να είναι πρωιμότερο, πιθανότατα παλαιοχριστιανικό.

³² Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική ζωγραφική*, 86.

³³ Όχι ως έφηβος, όπως έχει υποστηριχθεί, Α. Κατσελάκη, «Εικόνα των αγίων Ιουλίττας και Κηρύκου στο Βυζαντινό Μουσείο. Εικονογραφικές παρατηρήσεις», *ΔΧΑΕ ΚΒ* (2001), 187. Ως έφηβος απαντά στην Εννιαμερίτσα της Χάλκης (1367), σε στηθάριο δίπλα στη μητέρα του (Μ. Ζ. Σιγάλα, «Η Παναγία η Οδηγήτρια ή Εννιαμερίτσα στη Χάλκη της Δωδεκανήσου (1367)», *ΑΔ* 55 (2000), Μελέτες, 360, 361, εικ. 21), σε αντίθεση με όσα έχουν υποστηριχθεί (Κατσελάκη, ό.π.).

³⁴ Χ. Μπούρας «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1992, 124 εικ. 2 (στο εξής: *Το Αιγαίο*).

Εικ. 5. Τοιχογραφίες κόγχης ασκηταριού.

ίσως και στην Κάλυμνο³⁵. Ο άγιος είναι ιδιαίτερα αγαπητός στη Χάλκη και γενικότερα στα Δωδεκάνησα³⁶. Ο άγιος Φαυστίνος ή Φαύστος, εδώ Φαουστίνος ή Φάουστος, πιθανότατα από μεταγραφή του ονόματος από τα λατινικά, παρότι γνωστός στο ορθόδοξο εορτολόγιο³⁷, δεν απαντά σε παραστάσεις βυζαντινής τέχνης. Την παλαιοχριστιανική εποχή το όνομα Φαυστίνος βρίσκεται χαραγμένο σε πλάκα τάφου του 4ου αιώνα στους Φίλιππους και ως *FAUSTIN* στην οριζόντια κε-

ραία σταυρού, στην ψηφιδωτή απεικόνιση του αγίου Βίκτωρα (β' μισό 5ου αι.) στον Άγιο Αμβρόσιο στο Μιλάνο³⁸. Εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως η στάχωση του ευαγγελίου του με το διάλιθο διάκοσμο σε σχήμα σταυρού, τα λευκά ενδύματα και κυρίως το υπόδημα του αγίου Φαυστίνου, όπου δέρμα καλύπτει δάχτυλα και φτέρνα και διπλό κορδόνι σχηματίζει λουράκι, απαντώνται στην παλαιοχριστιανική εποχή, και μάλιστα ο συγκεκριμένος τύπος στα μέσα του 6ου αιώνα³⁹.

³⁵ Υπάρχει, σήμερα, στο Βαθύ ναός Αγίου Κηρύκου, που έχει κτιστεί πάνω σε παλαιοχριστιανική βασιλική, όπου και η πρώτη παραστάση του ομώνυμου αγίου. Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος. Ιστορία - Αρχαιολογικοί χώροι - Μνημεία*, Αθήνα 1998, 141.

³⁶ Στη Χάλκη ο άγιος Κήρυκος εικονίζεται και στον Άι-Αντριά στον Άι-Αντριά το βουνό (αδημοσίευτος). Ναοί του αναφέρονται και στην Τήλο (Α. Φωσκόλου - Χ. Κουτελλάκης, «Ο κώδικας της Τήλου του 1869», *Δωδ. Χρον. Κ'* (2005), 171) και στην Καρπάθο (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Κάρπαθος. Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ Ζ'* (1975-1977), 459).

³⁷ Στο αγιολόγιο της ορθόδοξης Εκκλησίας υπάρχουν οκτώ άγιοι με το όνομα Φαύστος, Φαυστίνος, Φαυστιανός και Φαυστινιανός. *ΘΗΕ*, τ. 11, Αθήνα 1967, 1006, 1007. *ΜΕΕ*, τ. 23, 870 (Π. Δρανδά-

κης). Ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά (*Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εν Πετρούπολει 1909) και το *ΟΔΒ* δεν αναφέρουν σχετικό άγιο.

³⁸ Στ. Πελεκανίδης, «Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικῆ βασιλικῆ τῶν Φιλίππων», *Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1977, 70, 381, 389 και εικ. 38 (στο εξής: *Μελέτες*). Grabar, *L'âge d'or*, 120, εικ. 128.

³⁹ Για παρόμοιες σταχώσεις βλ. στην Ευφρασιανή Βασιλική στο Παρέντιο (περ. 550) και στον Άγιο Απολλινάριο in Classe (549) στη Ραβέννα, Γκαλές, *Παλαιοχριστιανική ζωγραφική*, 194, 195, εικ. 75. Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 172. Για τα ενδύματα βλ. στον Άγιο Απολλινάριο το Νέο (περ. 500). Για παρόμοια υποδήματα βλ. τον άγιο Απολλινάριο στο ναό του Αγίου Απολλινναρίου in Classe και

Ο τρόπος που προτείνει ο άγγελος τα χέρια προς τον Χριστό (Εικ. 5), σε στάση λατρείας ή ικεσίας, βρίσκεται παράλληλα σε εγκυρστική εικόνα του 7ου αιώνα στο Σινά, αλλά και στις παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες της Δροσιανής στη Νάξο (7ου αι.)⁴⁰.

Ο σταυρός με το Ρ στο άνω άκρο της κάθετης κεραίας (†), το μονόγραμμα του Χριστού, απαντά από τον 4ο έως και τον 8ο αιώνα⁴¹. Ειδικότερα, στην αρχή αγιωνυμίων, όπως εδώ, ή άλλων επιγραφών απαντά σε τοιχογραφίες, επιτύμβιες πλάκες, ακόμα και σε graffiti του 4ου-6ου αιώνα⁴². Από παλαιογραφική άποψη, οι αγιωνυμικές επιγραφές βρίσκονται και πάλι μέσα σε παλαιοχριστιανικά πλαίσια. Το Υ, με την εγκάρσια γραμμή στο πάνω μέρος του κάθετου στελέχους, απαντά από τον 4ο έως και τον 7ο αιώνα⁴³.

Πορτάντες (ανθοπλόκαμοι) πλασιώνουν την παράσταση που κοσμεύει αψίδες ή άλλα θέματα και διακοσμούν εσωρράχια τόξων από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα⁴⁴. Σχηματίζουν, επίσης, νικητήριους στεφάνους που βρίσκονται παντού στην παλαιοχριστιανική τέχνη. Περιβάλλουν προτομές αγίων και σταυρούς σε τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, γλυπτές διακοσμήσεις, υφάσματα⁴⁵. Μία λεπτομέρεια στη γιρλάντα του ασκηταριού, οι καμπύλες απολήξεις των κεραιών του σταυρού, που εγγράφεται μέσα στα κόκκινα άνθη που συμβολίζουν μάρτυρες⁴⁶, απαντά και σε παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα⁴⁷.

Εικ. 6. Ο Χριστός. Λεπτομέρεια της Εικ. 5.

τους άγιους Μαύρο και Κλαύδιο στην Ευφρασιανή Βασιλική στο Παρέντιο. Grabar, *L'âge d'or*, 155 εικ. 167, 140 εικ. 151. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, εικ. 63. Παρόμοια υποδήματα, όμως με κορδόνια που δένουν χιαστί μπροστά, απαντούν από το β' μισό του 5ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα, βλ. παρεκλήρη Αγίου Βίκτωρα στον Άγιο Αμβρόσιο στο Μιλάνο (β' μισό 5ου αι.) (Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 132), Άγιο Βιτάλιο στη Ραβέννα (μέσα 6ου αι.) (Grabar, *L'âge d'or*, εικ. 171), εγκυρστική εικόνα της Παναγίας με τους άγιους Θεόδωρο και Γεώργιο στο Σινά (β' μισό 6ου ή α' μισό 7ου αι.), *Σινά. Οί θησαυροί της Μονής* (επιμ. Κ. Μανάφης), Αθήνα 1990, 138, εικ. 4).

⁴⁰ K. Weitzmann, *The Monastery of St Catherine at Mount Sinai. The Icons*, τ. I, Princeton 1976, εικ. B.14. N. B. Δρανδάκης, *Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στη Δροσιανή της Νάξου*, Αθήνα 1988, πίν. VII, X, XII.

⁴¹ Σε λυχνάρια, τοιχογραφίες, χαράγματα σε επιτύμβιες πλάκες και αντικείμενα μικροτεχνίας, γλυπτά κ.ά., βλ. Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 13. Πελεκανίδης, ό.π. (υποσημ. 38), 387, 390, εικ. 46. Ο ίδιος, «Τό θέατρον τό καλούμενον "στάδιον" τής Θεσσαλονίκης», *Μελέτες*, 325, 327 σχέδ. 3. Grabar, *Christian Iconography* (υποσημ. 25), εικ. 169. *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004, 36 εικ. 7.

⁴² Τοιχογραφίες 6ου-7ου αι. στο Baouit (Grabar, *L'âge d'or*, 175 εικ. 187, 178. K. Wessel, *Koptische Kunst. Die Spätantike in Ägypten*,

Γερμανία 1963, πίν. στη σ. 179), επιτύμβια στήλη επισκόπου Αθηνών Κληματίου (5ου αι.) στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας (αδημοσίευτη), graffiti 4ου-6ου αι. στην κοιλάδα των Επιγραφών, στο Φαράν του Σινά (A. Paliouras, *The Monastery of St. Catherine on Mount Sinai*, Ελλάδα 1985, εικ. 222).

⁴³ Grabar, *L'âge d'or*, εικ. 109, 116. *Σινά* (υποσημ. 39), 137 εικ. 3. Για το Ε και το Υ με εγκάρσια γραμμή στο πάνω μέρος της κάθετης κεραίας βλ. St. Pelekanides, «Die Malerei der konstantinischen Zeit», *Μελέτες*, 91 εικ. 29.

⁴⁴ Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 8, 33. Βλ. και Ε. Μαρκή, «Η απεικόνιση των οπώνων στην παλαιοχριστιανική τέχνη. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ ΚΣΤ* (2005), 85-91, όπου υποστηρίζεται πως εξαφάνιση του θέματος μετά τον 7ο αιώνα σηματοδοτεί το πέρασμα από τον παλαιοχριστιανικό στο μεσαιωνικό κόσμο.

⁴⁵ Στ. Πελεκανίδης, «Παλαιοχριστιανικός τάφος έν Φιλίπποις», *Μελέτες*, 68-70, εικ. 1. Ο ίδιος, «Η έξω τών τειχών», *Μελέτες*, 389, εικ. 30-33. Grabar, *L'âge d'or*, 116 εικ. 123, 119 εικ. 126, 120 εικ. 128, 335 εικ. 392.

⁴⁶ Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική ζωγραφική*, 183, όπου και βιβλιογραφία.

⁴⁷ Στ. Πελεκανίδης (συνεργ. Παν. Ι. Ατζακά), *Σύνταγμα τών παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων τής Ελλάδος, Ι. Νησιωτική Έλλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 130, πίν. 108 (βασιλική Λουτρών Λέσβου, μέσα 5ου αι.).

Εικονογραφικά, επομένως, οδηγούμαστε σε μια χρονολόγηση στην παλαιοχριστιανική περίοδο και πιο συγκεκριμένα στο διάστημα από τα μέσα του 6ου μέχρι, το αργότερο, τις αρχές του 7ου αιώνα. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών δεν έρχεται σε αντίθεση με μια τέτοια χρονολόγηση. Τα περιγράμματα είναι έντονα, σχεδιασμένα με παχιά μαύρη γραμμή. Συνεχόμενη γραμμή σχηματίζει την καμπύλη των φρυδιών και τη μύτη. Στα χαρακτηριστικά του προσώπου χρησιμοποιείται και η κόκκινη γραμμή για να δηλωθούν τα βλέφαρα, τα χείλη και τα πτερύγια της μύτης. Κόκκινες παράλληλες γραμμές αυλακώνουν τα μάγουλα του Χριστού. Τα χρώματα είναι απαλά: λευκό, λευκόφαιο, ανοικτό κόκκινο, ώχρα. Τα πρόσωπα είναι ωχροπράσινα, με εξαίρεση εκείνο του αγίου Φαύστου ή Φαυστίνου που είναι σκούρο καστανό. Ανεπαίσθητες διαβαθμίσεις χρωμάτων προσδίδουν όγκο και διάφανες πινελιές σχηματίζουν φώτα. Τα μάτια είναι τεράστια με διεσταλμένες κόρες, που είτε βρίσκονται στο κέντρο του ματιού, όπως στην περίπτωση του Χριστού που ατενίζει μακριά, πέρα από το θεατή⁴⁸, ή αγγίζουν το επάνω βλέφαρο, όπως στις μορφές των αγίων και του αγγέλου. Μεγάλα είναι και τα χέρια. Τα σώματα διαθέτουν όγκο. Η πτυχολογία είναι μαλακή. Τα ενδύματα του αγγέλου ανεμίζουν.

Κάποια τεχνοτροπικά στοιχεία απαντούν γενικότερα στην παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ κάποια άλλα εντοπίζονται από τα μέσα του 6ου έως και τις αρχές του 7ου αιώνα. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα μεγάλα μάτια⁴⁹ και χέρια⁵⁰ και η βαθύχρωμη επιδερμίδα του

αγίου Φαύστου ή Φαυστίνου, που συνηθίζεται για τους άνδρες σε τοιχογραφίες αυτής της περιόδου⁵¹. Ειδικότερα, το πρόσωπο του Χριστού θυμίζει εκείνο του αγίου Απολλιναρίου στον Άγιο Απολλινάριο in Classe (549), στη χρήση μαύρης και κόκκινης γραμμής για την απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου⁵², καθώς και τον άγιο Ursus, στον ίδιο ναό, όσον αφορά τα μεγάλα ορθάνοιχτα μάτια και τον κυρίαρχο ρόλο της γραμμής⁵³. Τις παράλληλες γραμμές στα μάγουλα έχει και ο άγιος Ισίδωρος στην Πρωτόθρονη Νάξου⁵⁴. Παρόμοια τεχνοτροπία ανιχνεύεται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Απόλλωνα στο Baouit της Αιγύπτου (400-640 μ.Χ.)⁵⁵.

Παρότι κάποια από τα επιμέρους τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, όπως τα μεγάλα μάτια, που αποπνέουν πνευματικότητα, και τα μεγάλα χέρια, απαντούν και στον 9ο αιώνα⁵⁶, η συνολική σύλληψη του θέματος και οι επιμέρους εικονογραφικές και τεχνοτροπικές λεπτομέρειες οδηγούν χρονικά από τα μέσα του 6ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα.

Στρατιωτικοί άγιοι, όπως του πρώτου στρώματος στο κτιστό κελλί, συνηθίζονται στην παλαιοχριστιανική εποχή. Ο στρατιωτικός άγιος στα Κελλιά της Χάλκης είναι ογκώδης. Στο χιτωνίσκο, κάτω από το θώρακα της πανοπλίας του, διακρίνεται δισκοειδές μοτίβο, συνηθισμένο σε ενδυμασίες μορφών της παλαιοχριστιανικής εποχής.⁵⁷ Στις τοιχογραφίες του Baouit βρίσκουμε και το κορδόνι-ζώνη, που είναι δεμένο στη μέση του⁵⁸.

⁴⁸ Για τη σημασία της έκφρασης των ματιών, βλ. R. Cormack, «The Eyes of the Mother of God» στο M. Vassilaki (εκδ.), *Images of the Mother of God. Perception of the Theotokos in Byzantium*, Αθήνα 2005, 169-170.

⁴⁹ Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης (περ. 629-643), παράσταση Ευαγγελισμού σε κοπτικό ύφασμα του Μουσείου του Βατικανού (7ου-8ου αι.) (Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 216, 257), Άγιος Βιτάλιος (540-547) και Άγιος Απολλινάριος in Classe (μέσα 6ου αι.) στη Ραβέννα και άγιος Αββάκυρος στη Santa Maria Antiqua (Grabar, *L'âge d'or*, 139 εικ. 149, 143 εικ. 154, 169 εικ. 179), άγιος Θεόδωρος σε τάπητα του 6ου-7ου αιώνα, Μουσείο Fogg Art, Cambridge, ΗΠΑ (Delvoye, ό.π. (υποσημ. 21), πίν. 72).

⁵⁰ Κατακόμβη Πριουίλλας (Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 8), άγιος Απολλινάριος στον Άγιο Απολλινάριο in Classe (Grabar, *L'âge d'or*, 140 εικ. 151) κ.ά.

⁵¹ Σε κατακόμβες, στην Παναγιά Δροσιανή και στην Πρωτόθρονη της Νάξου, βλ. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 40), 87. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», *Το Αιγαίο*, 136.

⁵² Grabar, *L'âge d'or*, 140 εικ. 151.

⁵³ Volbach, *Frühchristliche*, πίν. 172.

⁵⁴ Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π., εικ. 67. Οι τοιχογραφίες της Πρωτόθρονης έχουν χρονολογηθεί στον 6ο-7ο ή μετά τα μέσα του 7ου αιώνα. Ν. Ζίας, «Πρωτόθρονη στο Χαλκί», *Νάξος*, Αθήνα 1984, 41. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π.

⁵⁵ Grabar, *L'âge d'or*, 172 εικ. 184.

⁵⁶ Μ. Panayotidi, «La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'icoclisme jusqu'à l'avènement des Comnènes (843-1081)», *CahArch* 34 (1986), 76, 82 (Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, Άγιος Στέφανος Καστοριάς). Μεγάλα εκφραστικά μάτια και ισοκεφαλία παρατηρούμε και στην Παναγία Καλορίτσα στη Νάξο, Μ. Παναγιωτίδη, «Η εκκλησία της Γέννησης στο μοναστήρι της Παναγίας της Καλορίτισσας στη Νάξο. Φάσεις τοιχογράφησης», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 542, εικ. 1. Γενικά, θεωρείται δύσκολη η διάκριση ανάμεσα σε ζωγραφικά έργα του 7ου και του 9ου αιώνα, γιατί αμέσως μετά την Εικονομαχία η ζωγραφική επανέρχεται σε πριν από αυτήν πρότυπα. Γ. Α. Σωτηρίου, «Η ζωγραφική της Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΧΑΕ Α'* (1959), 17. Στ. Πελεκανίδης, «I piu antichi affreschi di Kastoria», *Μελέτες*, 53.

⁵⁷ Grabar, *L'âge d'or*, 302 εικ. 347, 179 εικ. 192.

⁵⁸ Ό.π., 179 εικ. 192.

Το κεφάλι του αποστόλου Ανδρέα από το δεύτερο στρώμα, ιδιαίτερα εκφραστικό και κλασικιστικό, παραπέμπει στο κεφάλι του ίδιου αποστόλου στη Santa Maria Antiqua στη Ρώμη, που χρονολογείται στις αρχές του 8ου αιώνα (705-707)⁵⁹. Τα γράμματα στο αγιωνύμιο έχουν ακραίοιμοιες⁶⁰.

Αν το δεύτερο στρώμα στο κελλί χρονολογείται στις αρχές του 8ου αιώνα και οι τοιχογραφίες στο ασκηταριό στο δεύτερο μισό του 6ου-αρχές του 7ου αιώνα, τότε το πρώτο στρώμα στο κελλί θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά στα μέσα περίπου του 7ου αιώνα. Η περιοχή πρέπει να άρχισε να χρησιμοποιείται ως τόπος θρησκευτικής άσκησης τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα, με χρήση αρχικά του φυσικού σπηλαίου. Στη συνέχεια, με την αύξηση προφανώς του αριθμού των ασκητών, πιθανώς στις αρχές του 7ου αιώνα, κτίστηκε κελλί μπροστά από τη σπηλιά και τοιχογραφήθηκε⁶¹. Η περιοχή συνέχισε να χρησιμοποιείται ως τόπος άσκησης και κατά τον 8ο αιώνα, με αποτέλεσμα ο διάκοσμος του κελλιού να ανανεωθεί.

Τα Κελλιά λοιπόν είναι παλαιοχριστιανικά. Οι πηγές για μοναχούς, ερημίτες ή μη, αυτή την εποχή στον ελλαδικό χώρο είναι σχετικά λίγες⁶². Στα Δωδεκάνησα, οι πληροφορίες για το μοναχισμό από τη μεσοβυζαντινή εποχή και έπειτα, εξαιτίας της παρουσίας του οσίου Χριστοδούλου και των κειμένων του⁶³, και όχι μόνον, είναι αρκετές⁶⁴. Για την παλαιοχριστιανική εποχή όμως, μόνη γνωστή σε μας πληροφορία είναι ότι το «401 μ.Χ.

διέτριβεν εν Ρόδω μοναχός τις Προκόπιος» και πως το «τιμώνιον» του, το ασκηταριό του δηλαδή, βρισκόταν κοντά σε θάλασσα, όπως και το ασκηταριό της Χάλκης⁶⁵.

Τα Κελλιά της Χάλκης θίγουν το θέμα του μοναχισμού, και μάλιστα του ασκητισμού, στο νησί, και γενικότερα στα Δωδεκάνησα, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, πριν ακόμα και από την ανάπτυξη του κελλιωτικού ασκητισμού στο γειτονικό Λάτρες⁶⁶. Η παρουσία ενός ή λίγων ασκητών αρχικά στην περιοχή, στο σπηλαιώδες ασκηταριό, συγκέντρωσε γύρω και άλλους. Οι αναχωρητές πρέπει να τελούσαν τη θεία λειτουργία στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο στα κελλιά τους, εφόσον υπάρχει η στοιχειώδης οργάνωση για το σκοπό αυτό: κόγχη αφίδας και πρόθεσης, αγία τράπεζα⁶⁷. Κάποιοι θάβονταν μέσα στα κελλιά. Ο βαθμός της αλληλεξάρτησης των ασκητών, το πόσο οργανωμένη ήταν δηλαδή η μοναστική αυτή κοινότητα, παραμένει άγνωστος⁶⁸. Άγνωστη παραμένει, αν φυσικά υπήρχε, και η εξάρτηση της κοινότητας από οργανωμένο μοναστήρι στη Ρόδο ή αλλού. Τα διαδοχικά στρώματα τοιχογραφιών δείχνουν πως η περιοχή χρησιμοποιήθηκε ως τόπος αναχωρητισμού για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τη φήμη τους ως ασκηταριό διατήρησαν μέχρι και το 19ο αιώνα⁶⁹. Οι πολλές εικονογραφικές αναφορές των τοιχογραφιών σε μνημεία της Ραβέννας και κυρίως η παρουσία του ονόματος Φαουστίνος ή Φάουστος, μεταγραμμένου από λατινική επιγραφή, απαιτούν ίσως διερεύνηση των σχέ-

⁵⁹ J. Nordhagen, *The Frescoes of John VII (A.D. 705-707) in S. Maria Antiqua in Rome*, Ρώμη 1968, 5, 15, 107, 108, πίν. I, VI, IX.

⁶⁰ Πιο τονισμένους από όσο στη Δροσιανή, Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 40), 50, 52 σχέδ. 7.

⁶¹ Συχνά, η παρουσία ενός ασκητή σε μια περιοχή έλκει και άλλους και έτσι δημιουργούνται κοινότητες ερημιτών και οργανωμένα μοναστήρια, Ν. Νικονάνος, *Μετέωρα. Τα μοναστήρια και η ιστορία τους*, Αθήνα 1987, 24.

⁶² Λαμπροπούλου, ό.π. (υποσημ. 10), 16-17. Χρ. Αγγελίδη, «Εμπορικοί και αγιολογικοί δρόμοι (4ος-7ος αι.)». Οι μεταμορφώσεις της ταξιδιωτικής αφήγησης», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1989, 681. Π. Κ. Χρήστου, *Τό Άγιον Όρος*, Αθήνα 1987, 31, 32.

⁶³ Βοκοτόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), 81, 83, 85, 88, 89. Kallistos Ware, Bishop of Diokleia, «The Monastic Ideal According to St. John Christodoulos of Patmos», *Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1989, 23-34.

⁶⁴ Βλ. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Το Θάρι της Ρόδου. Ο ναός*

και οι τοιχογραφίες της μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ, Αθήνα 2006. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1972, 1994², 242, 255, 257. Ο ίδιος, «Η Μονή Ροδίνης της Ρόδου», *Δωδ. Χρον Α'* (1972), 45, 46 κ.ά.

⁶⁵ Τρ. Ε. Ευαγγελίδης, «Εκκλησία Ρόδου», *ΕΕΒΣ ΣΤ'* (1929), 148. «Τιμώνιον = οίκημα μοναχικόν (παράμερον)...», Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Λεξικόν Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλῶσσης καὶ Καθαρευούσης*, Αθήνα 1939, ανατύπ. 1964.

⁶⁶ Οι πρώτοι μοναχοί στο Λάτρες τον 7ο αιώνα, Βοκοτόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), 74, 75.

⁶⁷ Κάτι όχι ασυνήθιστο. Βοκοτόπουλος, ό.π., 101.

⁶⁸ Για «υποτυπώδη οργάνωση ελεύθερων ασκητών», βλ. Νικονάνος, ό.π. (υποσημ. 10), 127. Ομάδες ανεξάρτητων κελλιών εμφανίζονται στα Κελλιά Αιγύπτου από τον 4ο αιώνα, C. C. Walters, *Monastic Archaeology in Egypt*, Modern Egyptology Series, Αγγλία 1974, 9, 10, 11.

⁶⁹ «Μόνασε» εκεί ένα ζευγάρι! Ηλιάδης, *Η Χάλκη* (υποσημ. 15), 339.

σεων Ρόδου-Ραβέννας. Τα Κελλιά προσθέτουν, τέλος, ένα σημαντικό σύνολο παλαιοχριστιανικών τοιχογραφιών στα λίγα γνωστά της εποχής στον ελλαδικό χώρο,

δίνοντας ελπίδες ότι στο μέλλον μπορεί να εντοπισθούν πολύ περισσότερα⁷⁰.

M. Z. Sigala

KELLIA ON CHALKI IN THE DODECANESE. THE DATE OF THE WALL-PAINTINGS AND THEIR SIGNIFICANCE

On the barren, inaccessible north-east coast of Chalki is a little bay known by the name Kellia ('Cells') (Fig. 1). There is a shallow cave (Fig. 3) that was used as a hermitage in its innermost recess, just above sea level. In a cavity at the back of the cave (Fig. 2) which is isolated from the rest of the space by a low wall are some quite well-preserved wall-paintings, and at the entrance to it rises a bipartite, box-like building with trapezoid ground-plan and a flat roof (Fig. 4), in which there are also the remains of wall-paintings. This is another hermitage- 'cell'. The head of a saint found painted high on the rock before the entrance to the cave possibly belonged to a cell that has collapsed.

The wall-paintings (Fig. 5) in the cave depict the young Christ Emmanuel between the archangels Michael and Gabriel and martyrs, with a gem-studded halo adorned with crosses and holding a staff in his left hand. To his left are preserved the archangel Michael and St Faustus or Faustinus and St Kyrkos, the last holding a wreath in his hand. To Christ's right is preserved the name of the archangel Gabriel, with the halo of another saint next to it. The representation is enclosed by a garland of red flowers and dark-green leaves.

Both the subject and the iconographic and stylistic details (Fig. 6) find parallels in mosaics and wall-paintings of the Early Christian period, and suggest a date for the wall-paintings from the middle of the 6th to the early 7th century.

The room at the north of the built cell, overlooking the sea, has been arranged as a 'church' and bears traces of two layers of wall-paintings. To the first belongs the quite fugitive, bulky figure of a full-length military saint. Of the second layer, the fine head of St Andrew is preserved, with his name. He recalls the saint of the same name in Santa Maria Antiqua in Rome, which dates from the early 8th century.

It seems, then, that a community of free (?) hermits flourished at Kellia on Chalki from at least the 6th down to the 8th century. Study of the site raises the question of monasticism in the Dodecanese during the Early Christian period. It also provides some preliminary evidence for the organisation of Early Christian hermitages (places of worship and other areas, burials). Finally, it adds a notable group of wall-paintings to the few known in Greece from this period.

⁷⁰ Στα Δωδεκάνησα, σπαράγματα τοιχογραφιών (τέλη 5ου-αρχές 6ου αι.) βρέθηκαν σε ανασκαφές στη Ρόδο, στη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική της οδού Χειμάρρας και στην παλαιοχριστιανική βασιλική της οδού Αγησάνδρου στη μεσαιωνική πόλη (περ. 600), Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Ρόδος, 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψή από*

τους Τούρκους (1523), Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά, τ. Β', Αθήνα 2000, 301, πίν. 117. Ε. Παπαβασιλείου - Th. Archontopoulos, «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», *CorsiRav XXXVIII* (1991), 344. Επίσης, στη βασιλική της Αγίας Κάρας στη Σύμη. Η. Κόλλιας, «Μεσαιωνικά μνημεία Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 391.